

گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی

حمیدرضا کشاورزی میاندشتی^۱، بهمن فیزایی^۲

چکیده

خوشنویسی در بین هنرهای اسلامی از ارزش ویژه‌ای برخوردار است. از این رو جایگاه خاصی در آثار گوناگون، به‌ویژه در تزئین بناهای مذهبی دارد. خط بنایی (معقلی) به واسطه انطباق با آجر به سبب راست‌گوشه بودن در تزئین بناها استفاده شد. این خط یک هنر ترسیمی اسلامی برگرفته از خط کوفی و نقوش معقلی است که بر زیرنقش‌های مختلف هندسی، به‌ویژه مربع، با رعایت تناسب فضای سیاه‌وسفید و در یک چارچوب معین طراحی و ترسیم می‌شود. این امر باعث شده تا گونه‌های متعدد بر اساس شیوه‌های مختلف طراحی و روش‌های اجرایی در این خط به وجود آید. اما تقسیم‌بندی‌هایی که درباره این خط صورت پذیرفته، عموماً ناقص و دربردارنده همه ابعاد این خط نیست.

این مقاله با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و توسعه‌ای، با جمع‌آوری اطلاعات و مشاهدات میدانی سعی داشته به پیوند بین شیوه طراحی و روش‌های اجرایی در کتیبه‌های کوفی بنایی (معقلی) برخی بناهای اسلامی بپردازد. در این پژوهش، با توجه به ارزش مشاهدات، سعی شده برای تبیین مراحل بصری از روش «نگاشت‌ادراکی» که روشی مرسوم در تحقیقات بصری است، استفاده شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، متناظر به هم‌اند؛ یعنی نحوه اجرای کوفی بنایی، تابع شیوه طراحی خوشنویسی کوفی بنایی است، و از دیگر سوی معکوس آن نیز صادق است. شیوه‌های طراحی خوشنویسی کوفی معقلی شامل شش گونه منفرد، گردان، پیچیده، سوادوبیاض، بنایی خوشنویسی و آزاد است. چهار گونه نخست (منفرد، گردان، پیچیده و سوادوبیاض)، دارای قواعد پایدار در طراحی است، اما دو گونه «بنایی خوشنویسی» و «آزاد»، برحسب فضای خوشنویسی بر پایه روش‌های متنوع و ابتکاری، بر شبکه‌های مختلف قابل انجام بوده، و بر اساس نیازهای گرافیک امروز به وجود آمده است. از دیگر سوی به لحاظ روش اجرا، چهار روش اجرایی (ساده، یک‌رگی، سه‌رگی و راسته‌خفته)، نیز با همه شش گونه کوفی معقلی، رابطه متناظر برقرار می‌سازند.

کلیدواژه‌ها:

هنر اسلامی، خوشنویسی اسلامی، خط بنایی (معقلی)، بناهای عمومی و مذهبی.

۱. دانشجوی کارشناس ارشد هنر اسلامی دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول / savadbayaz@yahoo.com

۲. استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز / bahman.faizabi@gmail.com

۱. مقدمه

اساس کوفی بنایی (معقلی) امتدادهای افقی و عمودی و گردش خط با ضخامت یکنواخت در راستای افقی یا عمودی است، به گونه‌ای که تمام سطوح هندسی شکل با این نوشته‌های افقی و عمودی پر می‌شود. در بعضی انواع کوفی بنایی، به نمونه‌هایی برمی‌خوریم که هم سیاهی و هم سفیدی بین آن‌ها از کلماتی تشکیل شده‌اند که هر دو دارای معناست و به آن «معقلی مشکل» یا «معقلی متداخل» گفته می‌شود.

خط معقلی با نحوه چیدن آجرها در اجزای معماری ارتباط دارد. از این‌رو اشکال هندسی، به‌خصوص مستطیل، برای نمود این خط بسیار مناسب است. خوشنویسی و کتیبه‌نویسی بعد از اسلام، نقشی مهم و اساسی در تزئین بناهای مذهبی می‌یابد. آیات قرآنی و تک‌نام‌های پیامبر و بزرگان دین و اسماء‌الحسنی از نمونه‌های خوب این تکنیک‌های کوفی بنایی است که در بناهای ایرانی اسلامی بسیار رایج است. در این خط، نظم به معنی نظم مفید و دارای انتظام در مقابل بی‌نظمی معنی پیدا می‌کند. بسیاری از صور هنر اسلامی با تکرار نقش‌های هندسی و تناوب در وزن‌ها و قرینه‌سازی انجام پذیرفته است. در خط معقلی، نظم هندسی خاصی حاکم است که بر اساس اصول هندسی و قواعد مشخص گسترش پیدا می‌کند. این خط به دلیل نوع طراحی ملهم از کوچک‌ترین واحد بنا یعنی آجر، و راست‌گوشه بودن، ارتباط کالبدی با معماری دارد. از این‌رو کوفی بنایی را می‌توان سازگارترین نوشته با فضای معماری دانست. در این خط به دلیل تقسیم فضاهای پُر و خالی بر اساس یک تناسب منطقی، از فضای بیهوده پرهیز شده است؛ این موضوع در نوع سوادوبیاض آن که پُر و خالی وظیفه نوشتار دارند، به خوبی مشهود است. تقسیم‌بندی‌هایی که درباره این خط صورت پذیرفته، عموماً ناقص و دربردارنده همه ابعاد این خط نیست. لذا با توجه به کاستی‌های فوق، این مقاله سعی دارد به گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، در کتیبه‌های کوفی بنایی (معقلی) برخی بناهای اسلامی بپردازد. هدف تحقیق شناخت بخشی از هویت خط کوفی بنایی (معقلی) موجود در محیط معماری ایرانی اسلامی به منظور تبیین گونه‌شناسی مناسب برای این خط بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی است.

لذا به دنبال این پرسش‌های تحقیق هستیم که:

الف. آیا قواعد حاکم بر شیوه طراحی خط کوفی بنایی (معقلی)، می‌تواند به الگویی برای ترسیم روش‌های اجرایی قدیم و نمونه‌های جدید منجر شود؟

ب. آیا با مطالعه نمونه‌های متأخر و جدید کوفی بنایی (معقلی)، اصول و دستورالعمل شیوه طراحی و روش‌های اجرایی این خط قابل حصول خواهد بود؟

در هر حال، این پژوهش توسعه‌ای با رویکرد ترکیبی توصیفی تحلیلی و با جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، سعی دارد به رابطه و پیوند بین شیوه طراحی و روش‌های اجرایی در کتیبه‌های کوفی بنایی (معقلی) برخی بناهای اسلامی بپردازد. نگارندگان در تدوین این مقاله به دلیل کمبود منابع و از سوی دیگر به دلیل به دست آوردن گزارش‌های اولیه، به مشاهده مستقیم و جمع‌آوری و ترسیم نقوش اقدام کرده‌اند. در ضمن با توجه به ارزش مشاهدات، برای تبیین مراحل بصری از روش نگاشت ادراکی^۱ استفاده شده است.

صناعات
همراه ایران

شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶

۴۸

نمودار ۱: روند و مراحل تحقیق

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون درباره خط بنایی، در کتاب‌ها و مقالات، مطالب زیادی ارائه شده که بیشتر در قالب کلی و کتیبه‌خوانی و به دور از روش‌های ترسیم و آموزش و همچنین گونه‌شناسی این خط صورت پذیرفته است. در اینجا سعی می‌شود به اختصار، درباره پیشینه این خط مطالبی ارائه گردد. خط کوفی خطی منسوب به شهر کوفه است و از خطوط دوران اسلامی است که در کوفه شکل گرفته و در تمامی بلاد اسلامی توسعه یافته است (دهخدا ۱۳۷۷: ۸۳۴). این خط از صدر اسلام مورد استفاده قرار گرفته و نخستین نسخه‌های قرآن با این خط کتابت شده است. بعد از آن، خطوط کوفی متنوعی ابداع گردیده که یکی از انواع آن، کوفی بنایی یا معقلی است که در معماری کاربرد دارد.

مقدمهدی هراتی اعتقاد دارد که نام تاریخی این خطوط، معقلی است و بایسته نیست از نام‌های نواخته برای این نوع خط استفاده شود (هراتی ۱۳۸۳: ۳۴). سه کتاب به‌طور تخصصی‌تر در این خصوص موجود است که در هریک، از زاویه‌ای نه به‌طور جامع، به موضوع این خط پرداخته‌اند. مرحوم حبیب‌الله فضائی در کتاب *اطلس خط، معقلی را به سه قسم آسان و متوسط و مشکل تقسیم‌بندی می‌کند*، در حالی که محمود ماهرالنقش در کتاب *طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری اول خط بنایی*، این خط را شامل خط ساقه‌گنبندی، خط ساده متن، خط معقلی و دیگر خطوط متداول در تزئین معماری اسلامی می‌داند. وی در جایی دیگر از همین کتاب، خط بنایی را به سه قسم خط بنایی ساده، خط بنایی مشکل و خط بنایی متداخل تقسیم‌بندی می‌کند. حسین زمرشیدی نیز در جلد سوم از مجموعه *کاشی‌کاری ایران* با عنوان «خط معقلی»، ضمن استناد به مطالب کتاب *اطلس خط*، به تقسیم‌بندی خط معقلی بر پنجاه فرم پرداخته و معتقد است چگونگی این خطوط را باید در متن واقعی آن جست‌وجو کرد تا به سبک اجرایی آن پی برد.

کاستی‌هایی که در هنگام خواندن این کتاب‌ها با آن مواجه می‌شویم، عبارت است از: ۱. تعاریف عموماً ناکافی بوده و دربرگیرنده همه ابعاد این خط نیست. ۲. طبقه‌بندی در آن‌ها یکسان نیست. ۳. شیوه آموزش مدون و واضحی در آن‌ها دیده نمی‌شود. ۴. در هیچ‌یک از آن‌ها مباحث زیبایی‌شناسی و فلسفی این خط مطرح نمی‌شود. ۵. حاوی هیچ پیشنهاد عملی برای بسط و گسترش این نوع خط نیستند.

از سویی درخصوص انواع خط کوفی از جمله کوفی معقلی، تاکنون مطالب فراوان نوشته شده، اما درباره گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، دستورالعملی نگاشته نشده است. لذا این موضوع انگیزه اصلی برای توجه به کوفی معقلی‌های مورد تحقیق است.

۳. گونه‌شناسی (طبقه‌بندی) خط بنایی

حبیب‌الله فضائی در تقسیم‌بندی این خط به سه قسم آسان و متوسط و مشکل می‌گوید: «آسانش آن است که در یک سطح هندسی، عبارتی را با حرکات مستطیلی و مربعی به‌طور آزاد و فواصل وسیع که زیاد و کم آن را با خطوط اضافی و زائده‌ها پر کرده نوشته باشند، و متوسط آن است که زمینه و خط بدون فاصله و بدون خطوط اضافی، به موازی و تساوی تنظیم شده باشد، و اما مشکل چنان است که علاوه بر نظم و ترتیب دقیق زمینه و حرکات هر دو خط باشند و به اصطلاح سوادوبیاض (سیاه‌وسفید) آن خوانده شود و به این‌گونه بنایی، اطلاق متداخل نیز بی‌مناسبت نیست» (فضائی ۱۳۶۲: ۱۶۲).

در تقسیم‌بندی دیگر، محمود ماهرالنقش در دفتر اول *طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران* با عنوان «خط بنایی» نوشته است: «خط ساقه‌گنبندی و خط بنایی متن که مورد اخیر خود بر سه قسم است: بنایی ساده، شامل کلمات مقدس مانند الله، محمد و علی می‌باشد که شکل‌هایی مانند شمس، نیم‌شمس، مربع و سایر اشکال هندسی را در بر می‌گیرد. یا اینکه از حرکت دورانی و درهم قفل‌شدگی حروف تزئین می‌گردد. در خط بنایی مشکل از آیات قرآنی و جمله‌های ادبی و عرفانی استفاده می‌گردد که به مقیاس وسیع در اشکال هندسی جای داده می‌شوند. خط بنایی متداخل ترکیبی است از دو خط بنایی ساده و مشکل، خط بنایی ساده کلماتی مانند الله، محمد، علی و امثالهم را در بر می‌گیرد و در سطحی گسترده ترسیم می‌شود. سپس درون کلمه مانند دیگر شکل‌های هندسی، سوره یا آیه‌ای از قرآن کریم در آن نوشته می‌شود» (ماهرالنقش ۱۳۶۱: ۱۱).

در تقسیم‌بندی فضائی و ماهرالنقش تفاوت‌هایی دیده می‌شود. آن نوعی را که ماهرالنقش مشکل نامیده، فضائی متوسط نام نهاده است. همچنین فضائی آن نوع از خط بنایی را که سوادویباض را بتوان خواند مشکل یا متداخل نامیده است، در حالی که ماهرالنقش آن نوع را متداخل نام‌گذاری می‌کند که از ترکیب دو نوع ساده و مشکل ایجاد شده باشد.

زمرشیدی نیز در جلد سوم از کتاب *کاشی‌کاری ایران* با عنوان «خط معقلی»، با توجه به فرم‌ها و آلات مختلف گره چینی، پنجاه فرم از اشکال مختلف کوفی بنایی و معقلی را معرفی کرده است. «خطوط معقلی که همان بنایی است، در اثر سلیقه خوش استادان و معماران هنرمند ایرانی که دارای نبوغ بوده‌اند، با گذشت ایام و در کنار تحولات فرهنگی، اجتماعی و طبیعی به تدریج شکل گرفت و در فرم‌های گوناگون به اوج تکامل رسید. بدیهی است هریک از این فرم‌ها ویژگی‌های خاص خود را دارا می‌باشد» (زمرشیدی ۱۳۸۴: ۵).

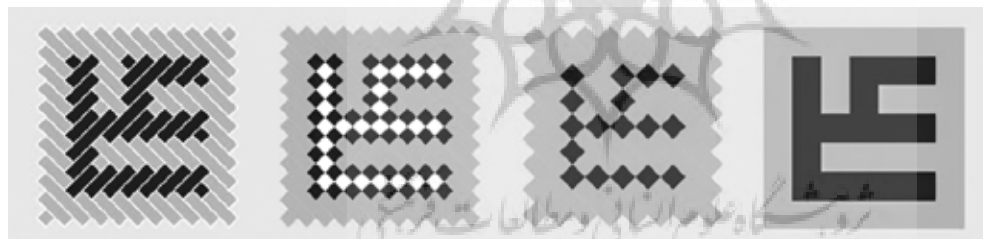
در اینجا با توجه به تقسیم‌بندی‌های گذشته و به‌عنوان حاصل تجربیات و نیز پژوهش صورت‌پذیرفته، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی جدیدی با ویژگی‌های ذیل پیشنهاد و ارائه می‌شود. این طبقه‌بندی از منظر شکل ظاهری و روش اجرا، از دو سو (شیوه طراحی یا ترکیب‌بندی- جلوه یا روش اجرا) به طبقه‌بندی نگاره‌های خط بنایی می‌پردازد؛ تا هم بتوان تعریف و مرز مشخصی برای آن‌ها تعیین کرد و هم قابلیت‌های هریک را با توجه به خصوصیاتشان تشریح نمود.

۴. شیوه طراحی یا ترکیب‌بندی

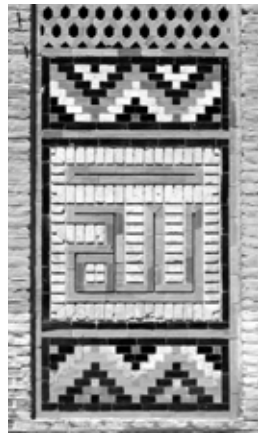
این شیوه‌ها به شش حالت منفرد، گردان، پیچیده، سوادویباض، بنایی خوشنویسی (ساقه‌گنبدی) و آزاد تقسیم می‌شود.

۴-۱. بنایی منفرد

یک کلمه یا یک عبارت کوتاه مانند الله، محمد، یا علی، الملک لله، در یک چارچوب مشخص طراحی می‌شود. از این نوع اغلب با عناوین منفرد (همان، ۵)، ساده (ماهرالنقش ۱۳۶۱: ۱۱) و آسان (فضائی ۱۳۹۰: ۱۶۲) یاد شده است (تصاویر ۱ تا ۳).

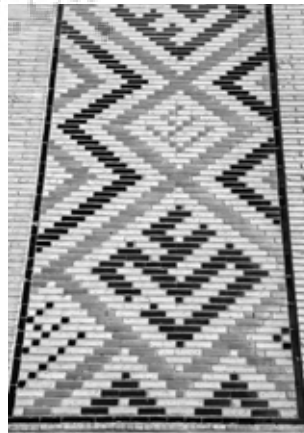

تصویر ۱: بنایی منفرد با جلوه‌های ساده، یک‌رگی، سه‌رگی، راسته‌خفته

تصویر ۳: بنایی منفرد، جلوه ساده، کلمه الله، امامزاده محروق نیشابور

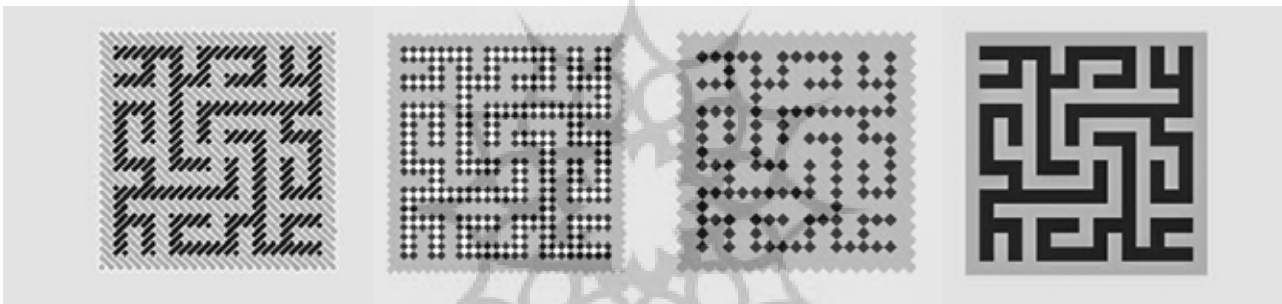
تصویر ۲: بنایی منفرد، جلوه راسته‌خفته، نام مبارک علی(ع)، مسجد حکیم اصفهان

۴-۲. بنایی گردان

با نگاهی به نمونه‌های موجود خط بنایی، نوعی را می‌یابیم که ارتباطی مشخص با دایره و دَوَران دارد. این نوع نگاره‌ها بنایی گردان (زمرشیدی ۱۳۸۴: ۱۰) نام دارند. ناجی زین‌الدین از این نوع با عنوان تکرار تجمیعات (تکرار چندواژه‌ای) یاد کرده است که به تجمیع سه‌تایی، چهارتایی و بالاتر تقسیم می‌شود. «ترکیب چندتایی واژه علی در نزد طراحان، جایگاه ویژه‌ای داشته و واژه هندی چارعلی به آن اطلاق می‌شود. اهل بغداد به آن علیات می‌گفتند و این نام برای آرایه معروف چلیپای شکسته [پیلی] به کار می‌رفت که ترکیبی چهارتایی بود و شاید بتوان آن را پایه و اساس همه ترکیب‌های این‌چنینی دانست» (زین‌الدین المصرف ۱۳۹۳: ۴۶۲). بنایی گردان در تقسیم‌بندی فضائی یکی از انواع متوسط (بدون عنوان گردان و خاصیت چرخش در آن) ذکر و تصاویرش ارائه شده است (فضائل ۱۳۹۰: ۱۶۶). در نوع گردان، یک کلمه حول محور میانی شکل به تعداد اضلاع آن تکرار و حروف و کلمات در هم تنیده می‌شوند. ترکیب‌بندی گردان غالباً در فضای گره شکل می‌گیرد و بر یکی از آلات گره می‌نشیند. از کنار هم قرار دادن این نوع طراحی می‌توان به گسترش آن پرداخت و یک سطح را پر کرد. گفتنی است که گرداندن یک کلمه منفرد در یک چارچوب لزوماً نقش گردان ایجاد نمی‌کند، بلکه حروف باید در هم قفل شده و ارتباط فضایی با هم داشته باشند (تصاویر ۴ تا ۶).

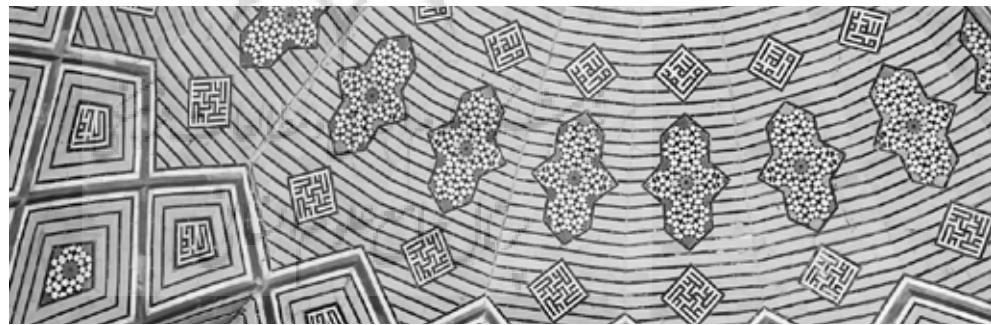

تصویر ۴: نگاره‌های بنایی گردان با جلوه‌های ساده، یک‌رگی، سه‌رگی، راسته‌خفته

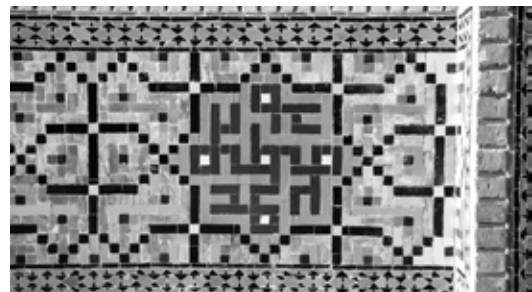
صناعات
همراه ایرا

شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶

۵۱

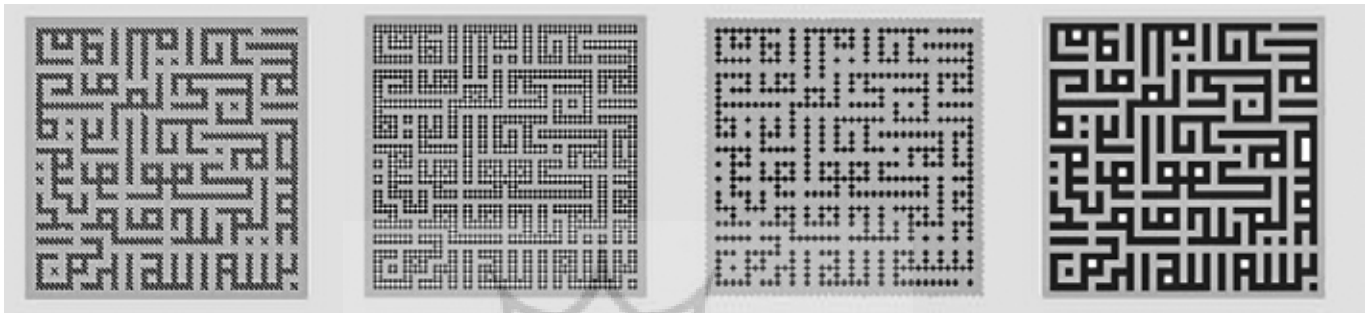
تصویر ۵: بنایی گردان، جلوه ساده، چهار بار نام مبارک علی(ع)، مدرسه امام صادق(ع) (چهارباغ)، اصفهان

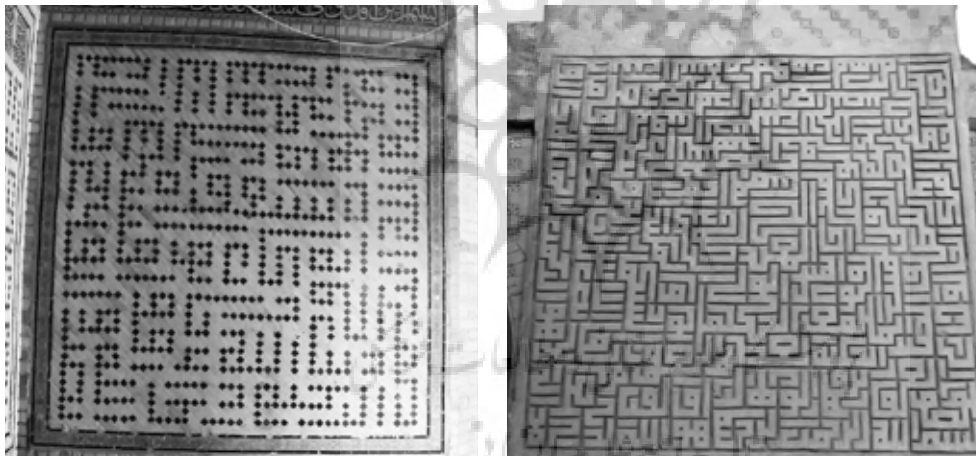
تصویر ۶: بنایی گردان، جلوه ساده، چهار بار نام مبارک محمد(ص)، مسجد آقانور، اصفهان

۳-۴. بنایی پیچیده

در بنایی پیچیده، یک سوره، آیه، ذکر، یا یک بیت شعر در چارچوبی مشخص یا بر کلمه‌ای منفرد با ترکیب‌های گوناگون طراحی می‌شود. ماهرالنقش از این نوع با عنوان مشکل یاد می‌کند: «در خط بنایی مشکل از آیات و سورات [سُور] قرآن کریم یا جمله‌های ادبی و عرفانی استفاده می‌گردد که به مقیاس وسیع در اشکال هندسی جا داده می‌شوند» (ماهرالنقش ۱۳۶۱: ۱۰). در بنایی پیچیده، ترکیب‌های متفاوتی چون حلزونی، رفت‌وبرگشت (رووارو)، کتیبه‌ای، متداخل، لوح‌های و تلفیقی از آن‌ها رایج است (تصاویر ۷ تا ۹).

تصویر ۷: نگاره‌های بنایی پیچیده با جلوه‌های ساده، یک‌رگی، سه‌رگی، راسته خفته

تصویر ۹: بنایی پیچیده، جلوه یک‌رگی، سوره مبارکه فتح، ورودی غربی امامزاده اسماعیل(ع)، اصفهان

تصویر ۸: بنایی پیچیده، جلوه ساده، ذکر: اسماء الله، بقعه پیر، بکران

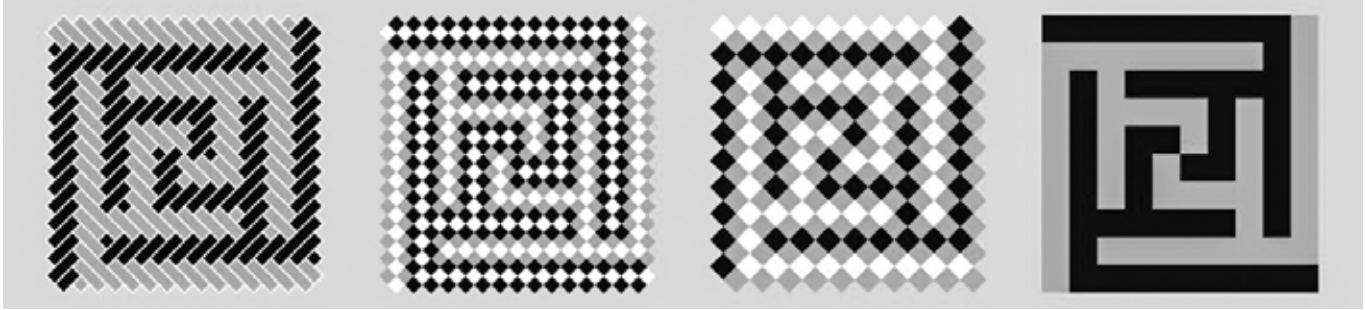
صناعات
همراه ایرا

شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶

۵۲

۴-۴. سوادوبیاض (سیاه‌وسفید)

در سوادوبیاض علاوه بر متن (سیاهی)، فضای بین حروف (سفیدی) هم معنا و مفهوم دارد. صاحب کتاب *اطلس خطاز آن* با نام «کوفی معقلی مشکل» نام می‌برد (فضائلی ۱۳۹۰: ۱۷۱). قدما سخت‌ترین نوع بنایی را سوادوبیاض می‌دانستند: «پیش از آنکه خط فارسی رواج یابد، خط معقلی بوده که مجموع آن سطح است و هیچ دوری ندارد و بهترین خط معقلی آن است که سوادوبیاض آن را بتوان خواند» (منشی قمی ۱۳۸۳: ۱۲). به هر حال بنا به گفته‌ها، بهترین خط معقلی آن است که سوادوبیاض آن هر دو خوانده شود، یعنی سیاهی آن چیزی و سفیدی آن چیزی دیگر خوانده شود (تصاویر ۱۰ تا ۱۲).

تصویر ۱۰: نگاره‌های بنایی سوادوبیاض با جلوه‌های ساده، یک‌رگی، سه‌رگی، راسته‌خفته

تصویر ۱۲: بنایی سوادوبیاض، جلوه ساده، چهار بار لفظ جلاله الله در چارچوب مربع، صفة شاگرد مسجد جامع اصفهان

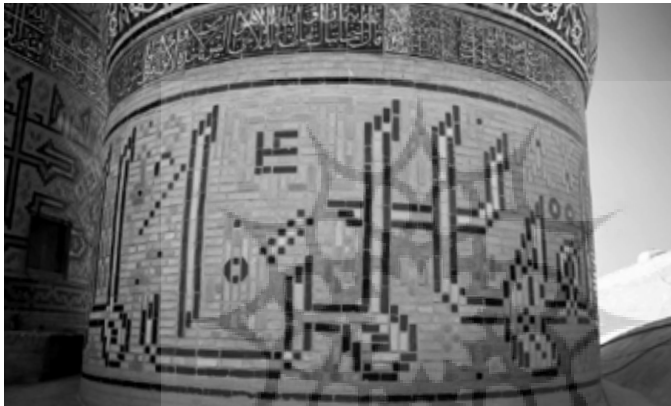

تصویر ۱۱: بنایی سوادوبیاض، جلوه راسته‌خفته، لفظ جلاله الله به دو رنگ آجری و فیروزه‌ای، حرم امام علی(ع)، نجف اشرف، عراق

۴-۵. بنایی خوشنویسی (ساقه گنبدی)

این نوع که عموماً بر ساقه گنبدها و بعضاً سردرها و حتی بر کتیبه ایوانها طراحی و اجرا می‌شود، اصل و پایه‌اش خطوطی چون کوفی، ثلث و بعضاً سایر اقلام خوشنویسی است که بر شبکه شطرنجی نقش می‌بندد و قواعد ترسیمش با سایر نمونه‌ها کمی متفاوت است. ماهرالنقش (۱۳۶۱: ۱۰) با عنوان ساقه گنبدی از آن یاد می‌کند، اما زمرشیدی به این نوع، عنوان خط بنایی داده است: «خط بنایی که آن را خط معماری نیز می‌گویند، خطی است سه‌خطی (سه‌رگی) که بیشتر در ساقه و گردونه گنبدها مورد استفاده قرار می‌گیرد» (زمرشیدی ۱۳۸۴: ۱۹۵). در خط بنایی خوشنویسی ترسیم بر شبکه هندسی و ترسیم در چارچوب رعایت می‌شود و رعایت اصل سوم (فرد بودن) از اصول سه‌گانه، ضروری نیست. فضای میان تهی حروف و کلمات با نقوش معقلی و انواع دیگر خط بنایی پر می‌شود (تصاویر ۱۳ و ۱۴).

تصویر ۱۳: بنایی خوشنویسی بر پایه خط ثلث، آیه ۱۶ سوره مبارکه غافر (لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ، اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ)، گنبد درب امام اصفهان

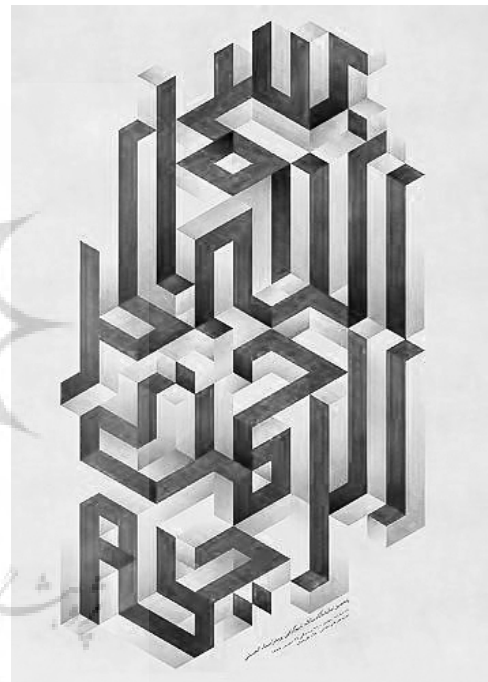

تصویر ۱۴: بنایی خوشنویسی بر پایه خط کوفی، بسم الله الرحمن الرحيم الله لا إله إلا الله [هو] عليه تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (بخشی از آیه ۱۲۹ سوره مبارکه توبه)، ساقه گنبد مسجد جامع ساه

۶۴. بنایی آزاد

در این سبک، کلمات عموماً بدون قرار گرفتن در چارچوبی خاص، به صورت آزاد بر شبکه هندسی ترسیم می‌شوند. شیوه طراحی آزاد بر اساس نیازهای گرافیک امروز به وجود آمده است. این نوع بنایی در هنر و گرافیک امروزی کاربردهای فراوانی در طراحی نشانه، نشانه‌نویسته، پوستر، طراحی جلد، طراحی حروف و طراحی حجم‌های مجازی و حقیقی دارد. خط بنایی به سبب ویژگی‌های خاص هندسی، قابلیت انطباق زیادی با گرافیک (ارتباط تصویری) دارد. در بنایی آزاد رعایت اصول سه‌گانه، جز اصل شبکه (ترسیم بر شبکه هندسی)، ضروری نیست. به عبارت دیگر، هنرمند مقید به رعایت اصول و قواعد وضع شده بر این خط — جز اصل ترسیم بر شبکه هندسی — نیست. در گرافیک امروز به نمونه‌هایی از خط بنایی برمی‌خوریم که علاوه بر دارا بودن ویژگی‌های خط بنایی از خلاقیت و نوآوری هم برخوردارند (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

تصویر ۱۵: بنایی آزاد، استفاده از خط بنایی در طراحی پوستر، اثر بهرام حمیدی (<http://www.todayposters.com>)
تصویر ۱۶: بنایی آزاد، استفاده از خط بنایی در طراحی پوستر، اثر زکریا باهوپردی (<http://www.todayposters.com>)

صناعات
همراه ایرا

شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶

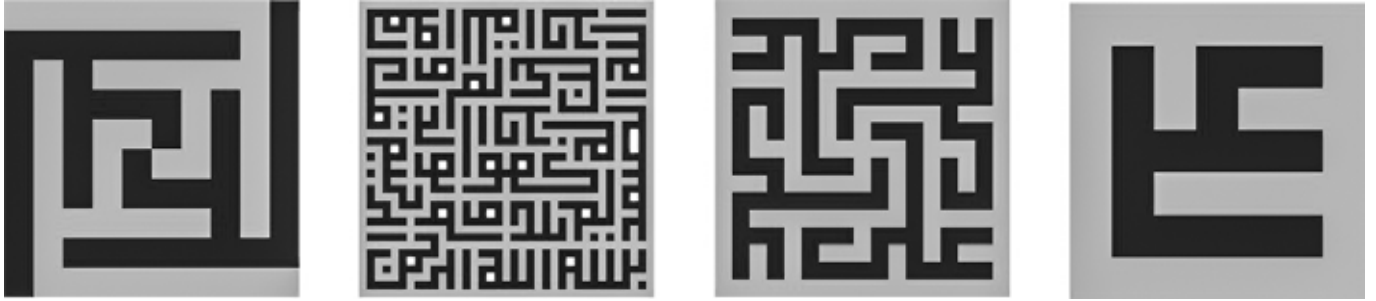
۵۵

۵. جلوه یا روش اجرا

چگونگی ظهور و نمایش نگاره‌های طراحی شده با نماهای گوناگون، موضوع جلوه یا روش اجراست. روش اجرا در تقسیم‌بندی ماهرالنقش با عنوان خط معقلی آمده است: «خط معقلی در حقیقت همان خط بنایی است که به شکل دیگری بر رویه‌های بنا خودنمایی می‌کند [...] معقلی بر سه قسم است: معقلی یک‌رگی، معقلی سه‌رگی، معقلی کشیده‌متن» (ماهرالنقش ۱۳۶۱: ۱۴). زمرشیدی روش اجرا (جلوه) را این‌گونه شرح می‌دهد: «خط معقلی شطرنجی را می‌توان به شکل تک‌خطی (یک‌رگی) و یا تکامل یافته آن در شکل سه‌خطی (سه‌رگی) شطرنجی در حالت‌های مختلف اجرا کرد» (زمرشیدی ۱۳۸۴: ۱۵۹). به باور نگارندگان، جلوه به چهار گونه ساده، یک‌رگی، سه‌رگی و راسته‌خفته تقسیم می‌شود.

۵-۱. جلوه ساده

در این جلوه، نگاره‌های خط بنایی بدون آرایه و تزئین طراحی و اجرا می‌شوند و خط با خطوط عمودی و افقی بدون هیچ تزئینی بر شبکه اجرا می‌گردد. با بررسی نمونه‌های موجود خط بنایی درمی‌یابیم که اغلب نگاره‌های بناها با جلوه ساده اجرا شده‌اند (تصاویر ۱۷ تا ۱۹).

تصویر ۱۷: جلوه ساده بر انواع نگاره‌های منفرد، گردان، پیچیده و سوادوبیاض

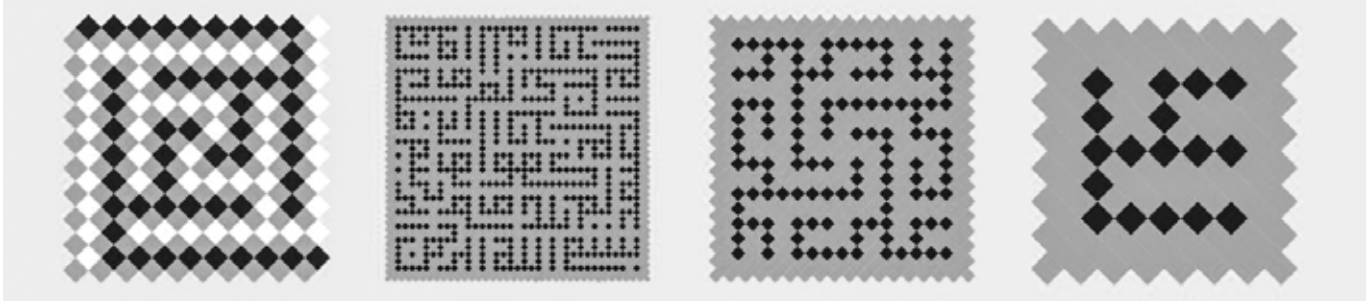
تصویر ۹۱: جلوه ساده بر نگاره پیچیده، سوره مبارکه کافرون، مسجد شیخ لطف‌الله، اصفهان

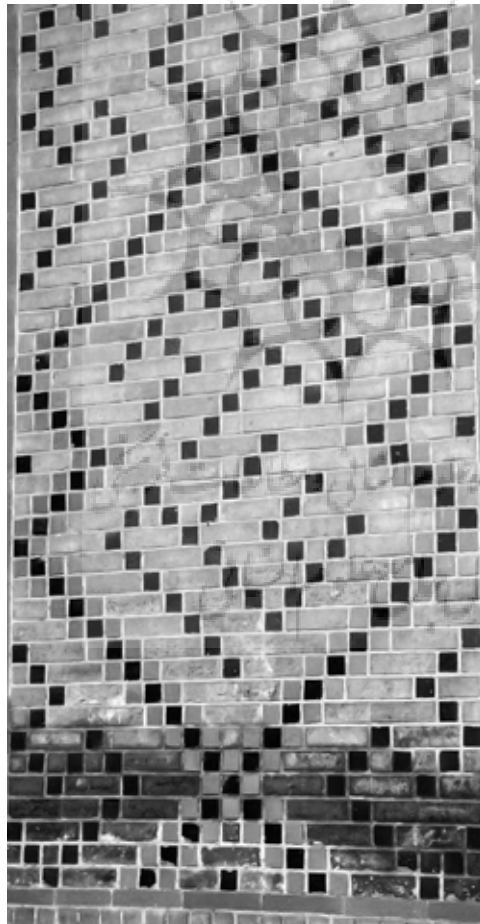
تصویر ۱۸: جلوه ساده بر نگاره‌های گردان، لفظ جلاله الله اکبر، چهار بار نام علی(ع)، مسجد حکیم، اصفهان

۲-۵. جلوه یکرگی

در این جلوه، حروف و کلمات بر شبکه‌ای مربع با چرخش ۴۵ درجه و ارتباط زاویه‌های مربع‌ها با هم ایجاد شده است. در جلوه یکرگی مسیر حرکات خطوط از طریق ارتباط رأس مجموعه‌ای از مربع‌های یک‌رنگ است که با چرخش ۴۵ درجه‌ای در رأس با یکدیگر مماس‌اند (تصاویر ۲۰ تا ۲۱).

تصویر ۲۰: جلوه یکرگی بر انواع نگاره‌های منفرد، گردان، پیچیده و سوادوبیاض

تصویر ۲۲: جلوه یکرگی بر نگاره منفرد، دو بار نام مبارک علی(ع)، ایوان جنوبی مدرسه نیم‌آورد

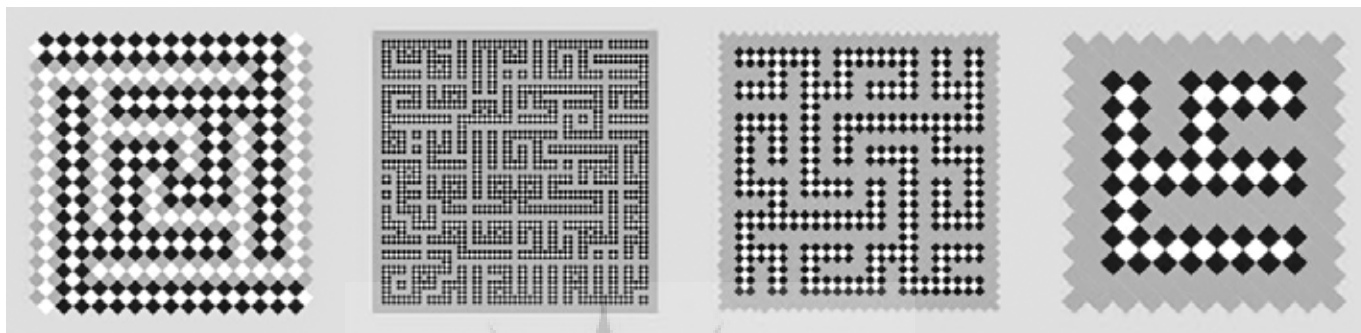

تصویر ۲۱: جلوه یکرگی بر نگاره منفرد، نام محمد(ص)، صفة استاد مسجدجامع اصفهان

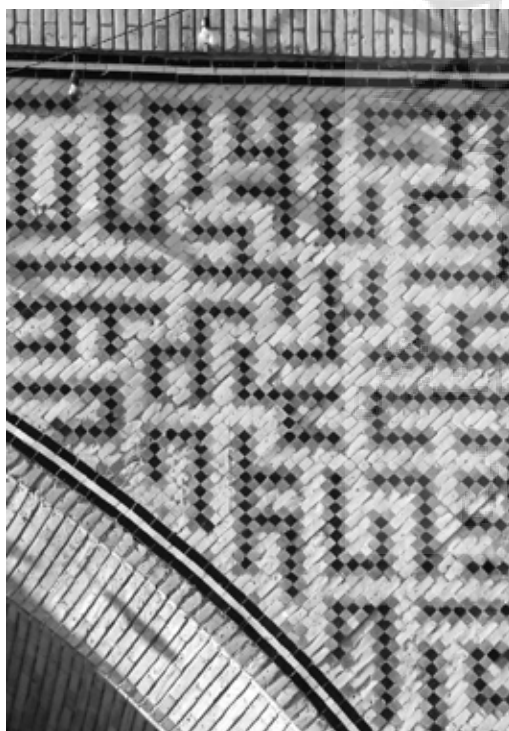

۳-۵. جلوه سه‌رگی

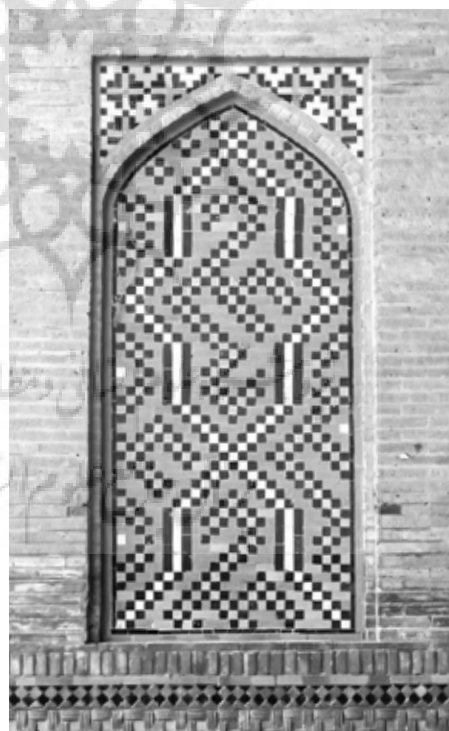
در این جلوه نیز مانند جلوه یک‌رگی، حروف و کلمات بر شبکه‌ای مربع با چرخش ۴۵ درجه و ارتباط زاویه‌های مربع‌ها با هم ایجاد شده است؛ با این تفاوت که در جلوه سه‌رگی، مسیر حرکت خطوط از طریق ارتباط رأس سه مربع با دو رنگ متفاوت در میان هم که با چرخش ۴۵ درجه‌ای با یکدیگر مماس هستند، ایجاد می‌شود (تصاویر ۲۳ تا ۲۵).

تصویر ۲۳: جلوه سه‌رگی بر انواع نگاره‌های منفرد، گردان، پیچیده و سوادوبیاض

تصویر ۲۵: جلوه سه‌رگی بر نگاره‌های گردان، ذکرهای یا خانان یا غدیر، مسجد حکیم اصفهان

تصویر ۲۴: جلوه سه‌رگی بر نگاره منفرد، نام مبارک علی(ع)، مسجد حکیم اصفهان

صناعات
همراه ایرا

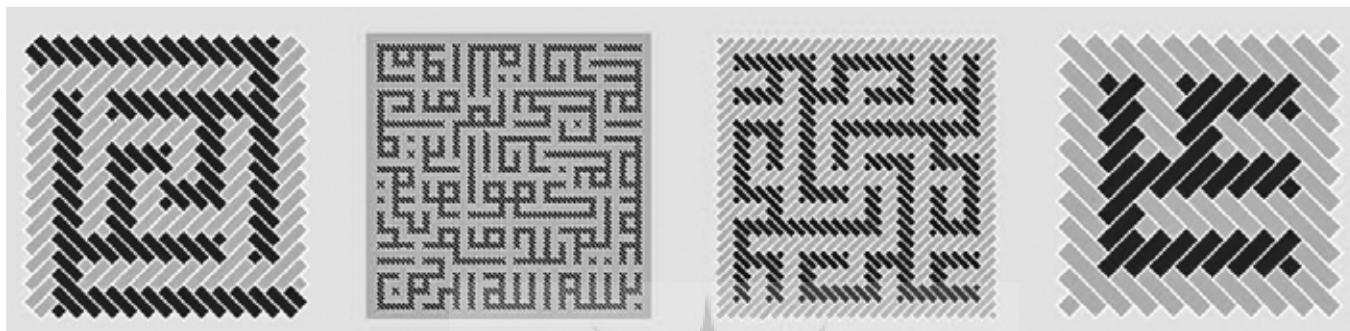
شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶

۵۸

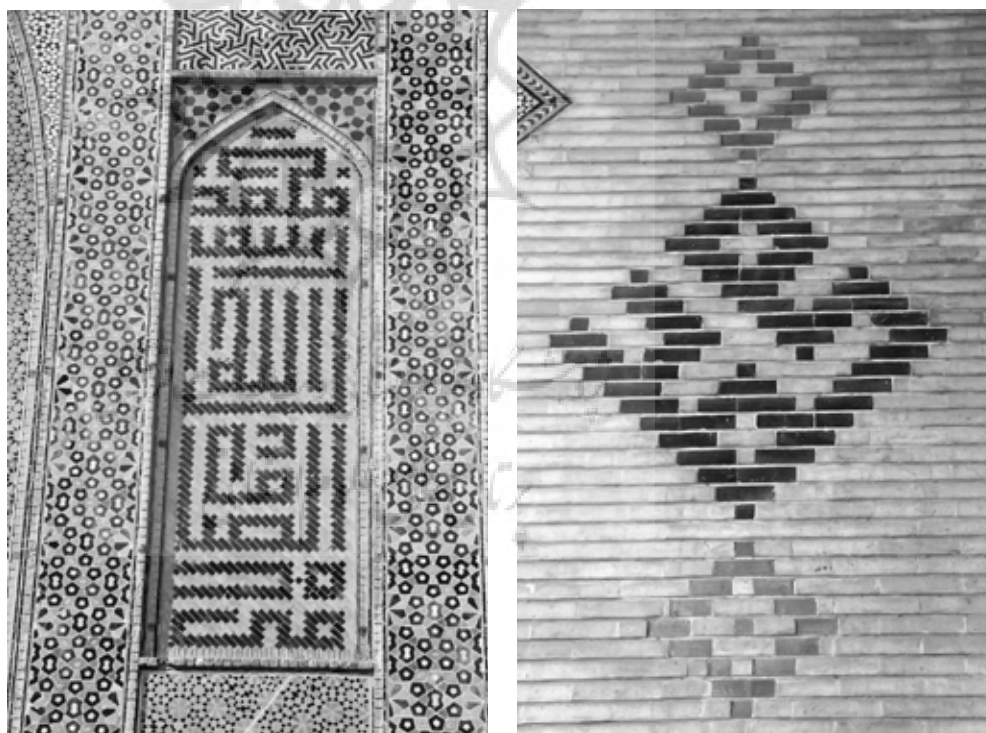

۴-۵. جلوه راسته خفته

این جلوه که همانند جلوه سهرگی ایجاد می‌شود، واحدهای تشکیل دهنده حروف و کلماتش به صورت مستطیل‌هایی با نسبت ۱ به ۳ و به حالت عمودی و افقی در میان هم اجرا شده‌اند. به بیانی دیگر، چینش واحدها مانند سهرگی است، با این تفاوت که از به هم پیوستن سه مربع جلوه راسته خفته به وجود می‌آید و یک واحد راسته خفته را با یک رنگ تشکیل می‌دهند. در این جلوه برای جداسازی واحدها، بعضاً از بند میان واحدها استفاده می‌شود (تصاویر ۲۶ تا ۲۸).

تصویر ۲۶: جلوه راسته خفته بر انواع نگاره‌های منفرد، گردان، پیچیده و سوادوبیاض

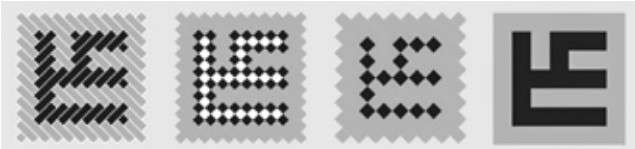

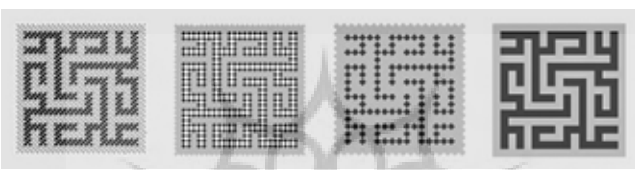
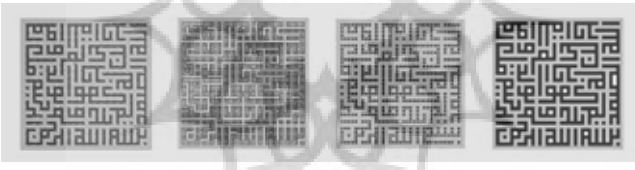
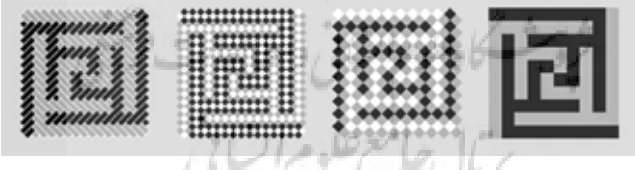

تصویر ۲۷: جلوه راسته خفته بر نگاره منفرد، نام مبارک محمد(ص)، مدرسه نیم‌آورد ایوان شمالی

تصویر ۲۸: جلوه راسته خفته بر نگاره پیچیده، متن: محمد رسول الله الصادق الامین، صفة استاد مسجد جامع اصفهان

نظر به موارد تصویری و نوشتاری فوق، گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی) بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، به صورت خلاصه و برای اثبات گونه‌های کوفی بنایی به صورت نگاشت ادراکی، در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱: طبقه‌بندی خط بنایی بر اساس شیوه طراحی و روش اجرا

توضیح گونه	جلوه یا روش اجرا			
	ساده	یک‌رگی	سه‌رگی	راسته‌خفته
توضیح گونه	نگاره‌های خط بنایی بدون آرایه و اجرا می‌شوند.	حروف و کلمات بر شبکه‌ای مربع با چرخش ۴۵ درجه و ارتباط زاویه‌های مربع‌ها با هم ایجاد شده است.	از ارتباط رأس سه مربع با دو رنگ متفاوت در میان هم که با چرخش ۴۵ درجه‌ای با یکدیگر مماس هستند، ایجاد می‌شود.	همانند جلوه سه‌رگی ایجاد می‌شود و از به هم پیوستن سه مربع و هم‌رنگ شدن به وجود می‌آید.
نمونه				
نمونه	یک کلمه یا یک عبارت کوتاه مانند الله، محمد، یا علی، الملك لله، در یک چارچوب مشخص طراحی می‌شود.	یک کلمه حول محور میانی شکل به تعداد اضلاع آن تکرار و حروف و کلمات در هم تنیده می‌شوند.	یک کلمه یا یک بیت شعر در چارچوبی مشخص یا بر کلمه‌ای منفرد با ترکیب‌های گوناگون طراحی می‌شود.	یک کلمه یا یک بیت شعر در چارچوبی مشخص یا بر کلمه‌ای منفرد با ترکیب‌های گوناگون طراحی می‌شود.
نمونه				
نمونه	علاوه بر متن (سیاه)، فضای بین حروف (سفید) هم معنا و مفهوم دارد.	عموماً بر ساقه گنبدها و حتی بر کتیبه ایوان‌ها طراحی و اجرا می‌شود، اصل و پایه‌اش خطوطی چون کوفی، ثلث و بعضاً سایر اقلام خوشنویسی است.	برحسب فضای نوع خوشنویسی (کوفی، نسخ، نستعلیق و ...) بر شبکه مربع اجراشده است.	سوره مبارکه توحید
نمونه	با توجه به سلیقه طراح شامل ساده، یک‌رگی، سه‌رگی و راسته‌خفته می‌شود. بر شبکه‌های مختلف در شکل‌های گوناگون گرافیکی انجام‌پذیر است.	سوره مبارکه توحید	سوره مبارکه توحید	سوره مبارکه توحید
نمونه	بر اساس نیازهای گرافیک امروز به وجود آمده است.	سوره مبارکه توحید	سوره مبارکه توحید	سوره مبارکه توحید

شیوه طراحی یا ترکیب‌بندی تعداد حروف و کلمات و محل استقرار آن‌ها در چارچوب کار فضاهای مثبت و منفی و شکل ظاهری چارچوب نگاره‌ها

۶. نتیجه

به منظور یافتن گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، طی تحقیق فوق به ساختار و قواعد و الگوهای دستیابی شد که با استفاده و تعمیم آن‌ها به روش نگاشت ادراکی، می‌توان به شیوه‌ای روشمند برای ترسیم نمونه‌های جدید به شرح زیر دست یافت:

- یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شیوه طراحی و روش‌های اجرایی، متناظر به هم می‌باشند. به این معنا که نحوه اجرای کوفی بنایی (معقلی)، تابع شیوه طراحی خوشنویسی کوفی بنایی است. از دیگر سوی، شیوه ترسیم خوشنویسانه حروف کوفی بنایی، تابع نحوه اجرا و ساختار معمارانه بناست (از جمله محدودیت‌های مهم ساختار معماری محدودیتی است که راست‌گوشه بودن آجر و نحوه چینش آن برای معقلی ایجاد می‌کند).

- همچنین شیوه‌های طراحی خوشنویسی کوفی معقلی شامل شش گونه است: منفرد، گردان، پیچیده، سوادویباض، بنایی خوشنویسی و آزاد. این شش گونه به لحاظ قواعد خود به دو گروه تقسیم می‌شود: گروه اول شامل چهار گونه است: منفرد، گردان، پیچیده و سوادویباض، که دارای قواعد پایدار و متقن در طراحی می‌باشد. گروه دوم شامل دو گونه «بنایی خوشنویسی» و «آزاد» است که برحسب فضای خوشنویسی (قاعده‌مند و روش‌های نوین و ابتکاری)، بر شبکه‌های مختلف قابل انجام بوده و بر اساس نیازهای گرافیک امروز به وجود آمده است.

خوشنویسی کوفی بنایی (معقلی)، به لحاظ روش اجرا نیز شامل چهار روش اجرایی (ساده، یک‌رگی، سهرگی و راسته‌خفته) است که با همه شش گونه کوفی بنایی، رابطه متناظر برقرار می‌سازند.

پی‌نوشت‌ها

۱. Perceptual Map «نگاشت ادراکی روشی است برای بصری کردن اطلاعات به دست آمده از تجزیه و تحلیل داده‌ها و روابط بین آن‌ها که به وسیله آن می‌توان رابطه بین چند مفهوم یا کلمه یا متغیر را در چارچوبی مفهومی ارائه کرد» (Hager 1997: 163).

منابع

- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷. لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- زمرشیدی، حسین. ۱۳۸۴. کاشی‌کاری ایران: خط معقلی. تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری.
- زین‌الدین المصراف، ناجی. ۱۳۹۳. دانشنامه خطوط اسلامی (بدایع الخط العربی). ترجمه حمید فرهمند بروجنی. اصفهان: نشر گلدسته/دانشگاه هنر اصفهان.
- فضائی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط. اصفهان: ارغوان.
- _____ . ۱۳۹۰. اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی. تهران: سروش.
- ماهر النقش، محمود. ۱۳۶۱. طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی: دفتر اول خط بنایی، چ ۱، تهران: موزه رضا عباسی.
- منشی قمی، قاضی میراحمد. ۸۳۱۳. گلستان هنر. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: منوچهری.
- هراتی، محمدمهدی، و امین نعیمی عالی. ۱۳۸۳. کاربرد خطوط در هنرهای ترسیمی (کاربرد خط). چ ۱. تهران: کمال هنر.
- Hager, Peter J. Corbin. Nancy C, Desiqnina & Deliverinq. 1997. *Scientific, Technical, and Managerial Presentation*, New York: Wiley-Interscience
- <http://www.todayposters.com>

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

صناعت
همراه ایرا

شماره ۱ - پاییز و زمستان ۹۶